
ПРЕДГОВОР

Друѓи свјејски рај – 50 година касније извесно је наслов који пред-
значаје расправу и одредбе, историографска утаначења и филозофске су-
дове о човечанству у 20. веку.

I

Управо тако, јер се узроци Другог светског рата, поред свега оста-
лог, налазе и у неколико големих последица Првог светског рата (1914–
1918). Такође слично, кроз жестоко супарништво победника жилаво
остваривани задобици по исходима Другог светског рата (1939–1945)
изродили су непријатељство звано хладни рат, готово четрдесетго-
дишњег трајања, све до клонућа и унутарњег растројења комуни-
стичког социјализма у Совјетском Савезу и у свима источноевропским
државама (1989–1991).

Русија, творац и држалац Совјетског Савеза, изгубила је хладни рат,
подлегла у том дуготрајном надгорњавању са земљама плутократије. Уто-
лико, многе области и покрајине историјске Русије државно се осамо-
стаљују, неке сасвим одвајају а друге навелико удаљују. Још дубљи и ра-
зорнији разлом збио се разбијањем шесточлане федерације, вишенацио-
налне и вишеконфесионалне Југославије. А на северу се углавио благ
раздвој два католичка народа, Чеха и Словака.

Тако мапа Европе, по окончању хладног рата, показује новине, у
свему, даје именослов држава, дужи називима него што је био након два
ранија, оружаним победама над германском расом омогућена повећања
броја суверених заједница на континенту.

Очигледно, дакле, захвати и обриси промена у сазвежђу европских
држава, а колико тек прекрајања владавине у доста овдашњих народа
– све догођено у годинама окончавања хладног рата – чине прекрет-
ницу, не истоветну, али упоредиву с издигнућима главних победилаца
и наспрам поразима највећма потучених учесника оба светска рата.
Стога подразумевати, да се са истога видика на та три огромна сплета,
и следствено на читав помећу њих развитак, посматрачу и судиоцу ука-
зује Други светски рат како временском тако и стварно средишњом,
неко ће рећи, и зглобном деоницом на историографској разгледници
Европе у 20. веку.

II

И кад је у Одбору за историјске науке Црногорске академије наука и умјетности, после одржаног Научног скупа *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, требало да се одабере предмет следећег сличног сазива, првенствено по неком од наслова датих у *Претпоставци одбора за историјске науке* (усвојеној 1983. године), чула се и врло значајна напомена, речима: да се обрати пажња на скори навршетак педесетогодишњице откако се Други светски рат зове и рачуна историјским догађајем.

Тако је на заједничкој седници Одбора за историјске науке и Академијиног Одбора за издавање извора за историју Црне Горе, 3. марта 1994. године, затражено да се наредне године (1995) сазове скуп историчара, филозофа, правника и књижевника, да би вишестрано осмотрили и научно проценили догађајну огромност, друштвену суштину и од човечанства доживљену одсудност Другог светског рата; нарочито, да би расветлили страдање од освајачког фашизма и устаничко обнављање Југославије; поглавито, премерили удео, напоре и жртве Србије и Црне Горе. И предложено је да научни скуп заједно припреме и заврше Црногорска академија наука и умјетности и Српска академија наука и уметности.

Истог дана, у Одјељењу друштвених наука Црногорске академије, сагласношћу свих чланова, одобрена је та замисао два Академијина одбора.

Предсједништво Црногорске академије наука и умјетности, на седници 13. маја 1994, потврдило је закључак Одјељења друштвених наука. Истом приликом, Предсједништво је именовало одбор који ће припремити научни скуп, у саставу: академик Димитрије Вујовић, академик Душан Костић, академик Драгутин Лековић, академик Владо Стругар, проф. др Миомир Дашић, ванредни члан Црногорске академије, проф. др Зоран Лакић, ванредни члан Црногорске академије, проф. др Бранислав Ковачевић, директор Историјског института Црне Горе, др Радоје Пајовић, научни саветник у Историјском институту, Олга Перовић, ликовни критичар.

На првој седници овог одбора, 30. маја 1994, срочени су исцрпно образложени називи поглавља, речено је, тематских блокова, за сврху историографско-филозофске обраде Другог светског рата, значи, међународне целокупности и појединачних учинака. Поновљена је молба Предсједништву Црногорске академије да се обрати Српској академији с предлогом о заједничком сазиву скупа. Решено је да се позову на скуп научници из Савезне Републике Југославије, упути позив на учешће академијама наука и појединим научницима у бившим југословенским републикама, и, још у иностранству, неким најпознатијим изучаваоцима Другог светског рата. Такође, замољено је Предсједништво Академије да има у виду замашност предвиђеног скупа те помогне да Савезна влада и Влада Црне

Горе доделе средства неопходна за сазив и боравак учесника у Подгорици током тродневног рада. На седници је академик Владо Стругар изабран за председника Одбора за научни скуп.

Српска академија наука се сложила да с Црногорском академијом сазове научни скуп о Другом светском рату. И одредила своје представнике у заједничком одбору, академика Милорада Екмечића и дописног члана Андреја Митровића.

Овако повећаног чланства, Одбор се састао 28. септембра 1994. године у Подгорици. При већању је одређено да се Одбор сматра међуакадемијским; а одбијена је препорука Влада Стругара да се, услед тога Одборовог својства, дужност председника повери другој личности.

Тад је међуакадемијски одбор потанко расправио све већ договорено и задао још, исто важног за методолошки приступ предмету научне обраде и потребног за начин позивања, дочека и целог прихвата учесника скупа. Редослед званих тематских блокова гдешто је допуњен и насловима о злочиначкој владавини, разгоњењу становништва, политичким и оружаним сукобима, све појавама и радњама непосредно проузрокованим војним походима и завојевањима фашистичких држава. Потврђена је намерност да се Други светски рат рачуна неодвојивом општом околношћу свих збивања у Југославији, укрштених и крвно сукобљених настојања, пуних ратоборства од свакојег учесника, да се она, покорена од фашизма, никад не васпостави, односно супротно: да се обнови законито по пређашњем обрасцу као монархија, или, сасвим друкчија, револуционарно преиначена, издигне у обличју федеративне републике.

Међуакадемијски одбор је закључно одредио:

назив скупа да буде: *Дрући свјејџски рајџ – 50 година касније;*

да се скуп одржи у другој половини септембра 1995. године у Подгорици;

до 15. јануара 1995. да се добију тражене пријаве учешћа на скупу; председник Одбора да састави писмен позив већ именованим појединцима и научним установама;

уз тај позив сваком послати и списак, у Одбору већ усвојених, упутних наслова о научној садржини скупа;

да се надлежним властима саопште подаци о скупу, како би се своевременно обезбедила средства за сазив и рад учесника.

Почевши 18. октобра 1994, и затим наредних дана, послан је позив могућим учесницима скупа, у целини истоветног написа за све, но и ставом посебног обраћања: појединцима – на личност; установама – за њихове сараднике; странцима – на личност или преко научних установа.

На следећој седници међуакадемијског одбора (18. јануара 1995) дат је осврт на приспеле пријаве учешћа, углавном добар одзив; и договорено је да се позову још неке личности од којих се очекује видан допринос.

Потом је на седници међуакадемијског одбора (22. фебруара 1995) оцењено повољним одвијање припреме скупа. А на доцнијој седници (26. маја 1995) довршене су припреме: одређен је датум одржавања скупа; до

танчина је састављен програм, распоред саопштења по следственим поглављима, за рад у пленуму на узастопним седницама; записана и потоња обавештења учесницима. Њима је о свему том јављено писмом (14. јуна 1995); и најзад, достављен им (5. септембра 1995) штампан програм скупа са потребним саветима о доласку у Подгорицу, ту појединачном смештају и заједничком раду.

На последњој седници међуакадемијског одбора (19. септембра 1995) размотрена је сва припремљеност скупа, уз нарочиту повољност од чињенице да су у Савезној влади великодушно појмили цео подухват, издашно доделили новац за подмирење трошкова доласка и борављења учесника.

Програмом скуп је у наслову назван међународним.

III

Научни скуп *Друђи свјејски рај* – 50 година касније одржан је у Подгорици, у згради Црногорске академије наука и умјетности, 20–22. септембра 1995 (среда, четвртак, петак), после уобичајених поздрава и уводног говора, у пет седница свих учесника заједно.

За скуп, благовремено пријављених референата у свему је било – 128.

На скупу, учесници су изложили садржину саопштења – 99.

У расправи, после изложених саопштења, учествовало је научника – 34.

За скуп послата су саопштења, а референти нису дошли, укупно – 4.

Јављено, од недошлих референата, да стижу њихова саопштења – 3.

Читаво градиво скупа делило се у 14 тематских целина, почев од прве под насловом *Југославија и свјејски рајови* до последње *Мјесто Друђи свјејској раји у историји*.

Уз научнике из Србије и Црне Горе, судјеловали су и научници:

из Македоније – 2;

из Бугарске – 2;

из Велике Британије – 2, који су, не дошав на скуп, послали своје реферате.

Научници из Бугарске су говорили на бугарском језику, научници из Македоније на македонском језику. И једни и други су то, да говоре на својим језицима, назвали духовним добитком и моралним признањем (јер ови језици не бејаху предвиђени званичним на скупу).

Један научник из Бугарске поздравио је учеснике скупа, и, после, поднео реферат на руском језику. И научник из Македоније поздравио је учеснике; оба говора су се свима допала.

Скуп се одвијао доследно програму, редом и тачно по уписаним насловима реферата; седнице су завршаване разговором о садржајима изложених саопштења.

Видно, три појаса сликовито се указују у целокупности прочитаног и усмено реченог на скупу. Прво је општост Другог светског рата; онда уже, између главних чинилаца и уз зглобове укупне одсудности јесте мно-

гостраност догађања на пространствима Југославије, искомадане фашистичким освојењима; и овде, пак, за сама попршта везани сукоби, оружана дејства и политичка супротстављања. Од првога круга као најопсежнијег доводи се преко одредница за читаву Југославију до збивања у њеним покрајинама, гдекад и случајева само у појединим пределима.

Појава и својство народноослободилачког покрета, стварање и ратовање партизанских одреда, бригада и дивизија под вођством комуниста, тумачени су и као својеврсно одражавање битности у природи Антифашистичке коалиције, значи, војне сарадње као суштине савезништва између грађанско-демократских земаља, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, и саборца им Совјетског Савеза, државе комунистичког тоталитаризма. И о четницима под командом официра разбијене краљевске војске, да су политички чинилац под окриљем Антифашистичке коалиције, изводе се докази из самоодбране свеколиког бића српског као и њихове оглашене решености да ће обновити иначе растргнуту Краљевину Југославију.

Прихвата се неоспоривим, да је опредељеност против фашистичких освајача својствена и партизанима и четницима.

Али се несагласје узвија загонетком: колико су неједнака предвиђања о створу обновљене Југославије – четничко подразумевање неизмењивости монархистичког облика владавине и насупрот партизанска намереност да устаништвом настане федеративна република – колико баш проузроковала унутарњег, домаћег крвопролића и тиме укупно одузетка од могућег родољубивог сузбијања и ослободилачког изгоњења поробљивача југословенске отаџбине.

Остала је спорном, и, докад још за расправу, можда и срдњу, запитаност: је ли претежност четничког супротстављања партизанима и утолико њиховог оружаног садејства с окупаторским војскама, четнике углавном лишила особине антифашистичке борачке снаге; те наспрам, да ли је партизанска упорито развијана одлучност да се не обнављају пређашње установе унитарне монархије него гради федеративна република, партизанима делимично смањила или навелико одузела својство антифашистичког чиниоца, па остало да их историјска читанка првенствено зове револуционарним рушиоцима међународно признате законитости Краљевине Југославије.

Пред судом историје, по месту уз Антифашистичку коалицију, речено је, не стоје подједнако.

Четнике принижава истина да су, заједно с Италијанима и Немцима, већма нападали и прогонили партизане, него што их придржава мален сабир доказа да су се осећали, који пут и стварно показали, устаницима на те освајаче Југославије.

Партизане, наспрам, утврђује безброј записа и друкчијих сведочења да су једино они, за четири године непрестано, нападали окупаторе. Приморали су врховне команде окупационих војски да на југословенском тлу држе оперативне трупе (просечно, само формацијских дивизија – никад

мање од 30), бројем ратника вишу и ударном силом знатнију снагу него што би уобичајено поседање освојеног простора захтевало људства принуде, за надзор управе и заштиту кретања, производње и промета.

И како познате формацијске армије – немачке, италијанске, бугарске, мађарске – заузеле ратовањем и упоредо принуђене да широм Југославије имају густо развијен распоред стално обезбеђујућих упоришта, ни су одвођене у помоћ њиховим војскама на другим фронтovima у Европи, тај недостигао се рачуна последицом партизанског борења за отаџбину. Отуд, на крају Другог светског рата, укупан војни учинак партизана против окупатора Југославије, својом огромношћу се издизао ваљаним за збир и ред постигнућа, свега склопљених домета и значења, до висине врховности велике победе Антифашистичке коалиције.

На скупу је то, кад ли довршиво, научно одмеравање неједнаких изгледа и различитих састојака антифашистичке улоге партизана и посебно четника, разговетно употпуњено подацима и оценама о везаности оба покрета с творцима и држаоцима Антифашистичке коалиције, друштвено им појединачно блиским и споља стратешки надређеним; дакле, четника, преко краљевске владе у избеглиштву, прихваћених од Велике Британије; партизана, с одређујућим комунистима у строју, подразумеваних сродним Совјетском Савезу.

Но пошто су те велесиле покрете отпора у окупираној Европи мериле по обиму свачијег, националног и регионалног принуђивања фашистичких војски да трупе упућиване на главне фронтове смањују за количине људства и оружја, неопходне им, како где, на освојеном земљишту – то се нахођење исказало повољним за партизанае услед њихова војничког увећавања бројем бораца, све ширег разастирања операцијским маневром, коначно излажења с целовитом ратном победом.

А четници, напротив, напослетку напуштени и од Велике Британије, сасвим су пострадали. Тучени су при одлажењу из родних крајева те повлачењу између јединица немачке војске у одступању с Балкана; поражени су у посве узалудном покушају да се домогну прихвата и спаса код англоамеричких армија на рубовима северозападног предела Југославије.

На скупу, замашније од пребира југословенске непосредне везаности за склоп и стратегију Антифашистичке коалиције, било је извештавање с расправом о размерама и врстама, нагонима и последицама домаћег служења окупаторима Југославије. Сва та неродољубива делатност, филозофски је просуђена као извештан одражај европског друштва, из његових унутарњих супротности изгнатога поступања у изванредним приликама одсудног ратовања између фашистичких држава као освајача и праведно брањених земаља демократског устројства с којима се заједно борио и комунистички Совјетски Савез.

Овде смотра налази да је католичка црква духовни наслон ратоборцима; многу проповед је дала на изруку фашизму и безброј појединачних радњи указима предначила и свештеничким учешћем зачинила. И нигде

више разорства да је угнала и осмелила већма крволоштва него у Југославији, било да наводи и правда разбијаче државе, или после, под окупацијом, ходи за злочинцима кроз области где су католици Хрвати од давнине настањени помешано с православним Србима којима се, ножевима кланим, урезује знак римске цркве.

Отуд, педесет година по завршетку Другог светског рата, ни у чему ваљда виднијег доказа – више пута споменутог на скупу – да се једна онда догођена злочест понавља, него у потоњем страдању (1991–1995) Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини. И што се везује оба пута истоветно против Српства, то је, под окриљем страних сила, удруженост католичке цркве и хрватског национализма с придобијеним за употребу верницима мухамеданства. Од овога тројства, у свему изворног прохтева и ратоборног подухватања, састоји се суштина хрватске и муслиманске сарадње с окупаторима Југославије (1941–1945).

Друкчије природе, сматрају учесници скупа, јесте српска сарадња с окупаторима. Сви су сагласни да је општа угроженост Срба, целом народу претња убијањем било којег појединца због ма чијег ту непокоравања освајачевој власти, нагонила домаће службенике да уговоре и врше неко ублажујуће посредовање између туђина, злокобног господара, и схрваног људства покорене земље.

Али се чуло и овог пута – после давне, још партизанске изреке да у свачијој сарадњи с окупаторима почива једино издаја отаџбине и бива голо посрамљење родољубља – дакле, одрешило је речено: таква служба од Срба била је проузрокована самим разлогом уопште животног опстанка народа, стога нужна и потребна, неизбежна и помоћљива; њом је неки удес избегнут, извесна несрећа испала мањом од претње, свеколико потчињавање туђину проживљено с гдешто умањења сумора, чамотиње, плачке блага, изгибања људи. А да је та служба и сасвим оправдана, то на скупу није изричито казано, премда је с очитом увиђавношћу примљен исказ да она није ужасно срамотна, чак, донекле је морално подношљива.

Вероватно, општа сагласност у оцени размере и врсти онога домаћег угађања окупаторима, непостижна је све док буде трајало потоње (након 1990. године) плаховито пребирање кроз прошлост Српства, с напереним предрасудама слепо занемаривање веродостојних саопштења, за разне политичке сврхе нерасудно преиначивање истинитих података.

IV

Голем посао је предстојао да се градиво скупа сабере, рецензентски оцени, у сваком погледу приреди за штампу.

Одбор за припрему научног скупа преименовао се у Редакциони одбор зборника радова. И тек на седници, 21. јуна 1996. године у Подгорици, добио је читаво штиво са закључком и препоруком о сваком напису,

сређено на увид, оцену и одлуку, у свему, 99 саопштења и огледа, не рачунајући прилоге из почетног одељка „Отварање научног скупа“.

Редакциони одбор је решавајући о прихватању зборника за штампу, утврдио да градиво не захтева знатнију измену редоследа појединих прилога, нека остану распоређени као у програму скупа.

Имајући у виду обим градива, укупан број страница, Редакциони одбор је одлучио да се зборник радова штампа у две свеске; а раздео би, по прилици, пао на наслов „О сукобљеним војскама на тлу Југославије“, па ће дотични одељак стати последњи у првој књизи или први у другој књизи при штампаревом преламању целог сложеног штива.

Укупна вредност зборника већа је од њеног износа схваћеног преко утисака током скупа. Отуд је ова добра разлика што је на скупу непостижна уједначеност беседништва, неједнаком говорношћу и разликама у читању, таласаво наносила приче пажњи слушаца. У зборнику, пак, сваки прилог једнако се налази пред читаоцем, ничим извањским ни утишан нити пренаглашен. Та подједнакост условљава да се уочи и корисна унутарња додирност великог броја чланака по датом редоследу.

У зборнику има огледа синтетичког маха и опсега. Између њих се налазе предавачки састављени прегледи ратних догађаја и њихових последица. Којекуда, спадају и прилози о мање знатним појединостима из бораштва сукобљених политичких чинилаца и ратовања оружаних снага.

Обраде саздане на архивским изворима, поглавито чланци написани према грађи чији се садржај овде први пут објављује, имају изузетну вредност.

Особите су важности и огледи о светским околностима војевања на тлу Југославије, посебно на подручјима Црне Горе и Србије; уз њих је то исто и повише чланака о овдашњим војскама и политичким покретима, успелима ратоборства и учинцима државништва.

У зборнику високо преовлађују прилози изразите научне вредности; ти радови дају целом градиву достојно значење и трајну важност. И да не би штетиле тој угледности, управо филозофском своду и историографском богатству зборника, одстрањене су у припреми за штампу неке појединости из неколико чланака, данас – након 50 година од онога стварног удеса – баш изостављиве у књизи уопштавања о Југославији у Другом светском рату.

Зборник чланака и огледа с објављеном дискусијом саопштава, складније и смиреније него што је изгледало на скупу, о донесеном и на махове жустро испољеном несаглашавању међу историчарима о политичком и управном развоју и друштвеном састојству Југославије од њена постанка у Првом светском рату до насилног и преголемог смањивања у годинама окончавања хладног рата између Запада и Истока.

У целини, зборник радова садржи обиље историјских података. Значајан је и по ауторским налазима, запажањима и одредбама; бележи прилично појмова и закључака за врсту и ступњеве филозофије историје.

Одјељење друштвених наука је усвојило (6. октобра 1996) да се зборник штампа, све како је старањем Редакционог одбора градиво обрађено и спремно за објављивање.

V

Учесници Научног скупа *Друји свјетски рај – 50 година касније* раздрагано су причали да је леп и користан цео овај тродневни сазив и рад; неки су рекли да је импозантан; сви казали да је достојан позвања и угледа Црногорске академије наука и умјетности и Српске академије наука и уметности. Понели су, по њиховим речима, најбоље утиске о дому Црногорске академије, овде гостопримству према сваком учеснику појединачно.

Лично сам веома дужан да сваком члану Одбора за припрему скупа захвалим на плодној сарадњи, уз смерно сећање на допринос академика Димитрија Вујовића (преминуо је 27. маја 1995).

Вољан сам и да нагласим: пресудно је било залагање проф. др Миомира Дашића да се од Савезне владе добије новац за трошкове скупа, као што је била благотворна и његова предузимљивост током тродневног рада.

Такође, с радошћу кажем да су Татјана Распоповић и Зорица Радоњић одлично сарађивале; много сам им захвалан.

После, у припреми реферата за штампу, Марина Вукићевић је драгоцено саветовала; топло јој захваљујем.

Важна је била и помоћ Оливере Гилић; и њој, дакако, срдечно захваљујем.

И врло сам захвалан Слободанки Ченгић на умножавању преко 100 примерака резимеа свих реферата, претходно двоструко више писама и неколико приручних написа.

Захваљујем Ружици Живаљевић која је љубазном предусретљивошћу одушевила учеснике скупа, госте Академије.

Захвалан сам на сарадњи и Смиљки Пејовић.

Марија Ацић се бринула домаћински, ненаметљиво, својно, узорито; похвалу од свију учесника и моју захвалност племенито је заслужила.

Добијен на научном скупу и потом дуже времена спреман за штампу, зборник радова је право ишао при објављивању. Искреном предусретљивошћу да помогну, тројица из Института за савремену историју, у Београду, заслужни су похвале и благодарности.

Др Петар Качавенда, директор Института, овеселио је председника Редакционог одбора речју да ће се лично заузети како би зборник био прихваћен за објављивање у оној штампарији с којом његов Институт иначе одлично сарађује. То се испунило; ја сам му захвалан.

Др Ђорђе Борозан је доста урадио: редакторски ишчитао свеколико штиво зборника; доследно уједначио што је требало да се срачи сагласно обрасцу историографије; написао повелик број резимеа, иначе недостављених од аутора односних чланака; редиговао дискусију. Њему сам дужан поштовање, оданост и благослов.

Инжењер Светко Рељић је ликовно обликовао обе књиге, графички уредио целокупно штиво. Срдачно му захваљујем.

Трошкови штампања зборника радова подмирени су новцем додељеним од Црногорске академије наука и умјетности, Српске академије наука и уметности, Савезног министарства за развој, науку и животну средину. У тим установама, оним личностима које су одобриле ову помоћ, благодарим на разумевању и душевности.

Академик Владо Сџруџар